नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
चारमज्जनि हरीतकी हिता॥
मधूकमालूरपाटनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम्।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयम्॥
खर्ज्जूरशङ्खाटकयोः प्रशस्तं
विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुस्तम्।
यज्ञाङ्गबोधिद्रुफलेषु शीतं
क्षत्रे तथा वार्य्युषितं प्रशीतम्॥
तण्डुलेषु मयसः पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कणायुतम्।
यष्टिका दधिजलेन जीर्य्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्य्यते॥"

सुमनेषु गोधूमेषु। गीर्य्यते कथ्यते।

गोधूममायहरिमन्थसतीलमुद्ग-
पाको भवेज्झटिति मातुलपुत्रकेण।
खण्डञ्च खण्डयति माषभवन्त्वजीर्णं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णम्॥

मातुलपुत्रकः धुस्तूरफलम्॥

कङ्गूश्यामाकनीवाराः कुलत्थाश्चाविलम्बितम्।
दध्नो जलेन जीर्य्यन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षुधरां सैन्धवं पचेत्।
माषखरीनिम्बमूलं पायसं मुद्गयूषकैः॥

वटो वेशवारान्मवङ्गेन फेनी-
शुभं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति।
कणामूलतो लड्डुकापूपशष्कु-
विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च॥

वेसवारः, वेसर इति लोके। तद्यथा,—

स्नेहो निशाहिङ्गुलवङ्गकेला-
धन्याकजीरार्द्रकनागराणि।
अम्लोषणं सैन्धवपर्णमन्ने
यथोचितं संस्कृतये प्रशीतमिति॥

शष्कुः शष्कुलः पालकविशेषः। मण्डः माण्डे इति लोके।

किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांस-
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात्।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति॥

आममाम्रफलं भीमे तद्वीजं पिशिते हितम्।
कूर्म्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि शुक्रा।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम्॥

कपोतो धवलपाण्डुः।

शाकानि सर्व्वाण्यपि यान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन।
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः॥

चञ्चूक चेचु इति लोके। गायत्री खदिरः॥

पलङ्किकाकेसुककारवेल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम्।
उपोदिकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पत्ता॥

मेघरवः चवराई इति लोके।

विपच्यते शूरणकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलजोदकेन।
पिण्डालुकं जीर्य्यति कोरदूषात्
कशेरुपाकः किल नागरेण॥

लवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्यम्लात्।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिका-
त्तैलम्॥

क्षीरं जीर्य्यति तक्रेण तद्गव्यं कोष्णमण्डकात्।
माहिषं माणिमन्थेन शुण्ठ्यूर्णेन तद्दधि॥

मण्डकः माण्डे इति लोके।

रसाला जीर्य्यति योषात् खण्डं नागरभक्षणात्।
सिता नागरसूक्ष्मेण तथैक्षुक्षारिकारसात्॥

जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रशीतम्।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथाब्दैः॥

इरा मदिरा।

तप्तं तप्तं हेम वा तारमम्बौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः।
पीत्वाजीर्णे तोयजातं निहन्या-
त्तत्र क्षौद्रं भद्रमुस्तं विशेषात्॥

तत्र तोयाजीर्णे। इति भावप्रकाशे जठराग्निविकाराजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकाचिकित्सा॥

पाचनः, पुं, (पाचयतीति। पच्+णिच्+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४। इति ल्युः।) अग्निः। इति मेदिनी। ने, ६०॥ अम्लरसः। इति हेमचन्द्रः। ६।२४॥ रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

पाचनकः, पुं, (पाच्यतेऽनेनेति। पच्+णिच्+करणे ल्युट्। ततः संज्ञायां कन्।) टङ्कणः। इति हेमचन्द्रः। ४।१०॥

पाचनी, स्त्री, (पाच्यते सुक्तद्रव्यादिकं यया। पच्+णिच्+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) हरीतकी। इति मेदिनी। ने, ६१॥ (पाचयतीति युतुपत्वा परिपाचके वाच्यलिङ्गः। यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासजरकफानिलान्॥")

पाचलं, क्ली, (पाचयतीति। पच्+णिच्+बाहुलकात् कलन्। यद्वा, पाचं पाचनं लातीति। ला+कः।) पाचनम्। इति मेदिनी। ले, १०६॥

पाचलः, पुं, (पाचयतीति। पच्+णिच्+बाहुलकात् कलन्।) पाचकः। अग्निः। राधनद्रव्यम्। वायुः। इति शब्दरत्नावली॥

पाची, स्त्री, (पाचयति खपक्वरसादिप्रलेपादिना परिपक्वयति व्रणानिति। पच्+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्। "स्त्रियां जातेरादन्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष्।) लताविशेषः। पाचि इति पचि इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। मरकतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४ पत्री ५ सुरभिः ६ माषारिष्टा ७ मारुतलपत्रिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। वातदोषग्रहभूतविकारनाशित्वम्। त्वग्दोषप्रशमनत्वम्। व्रणेषु हितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पाजः, [स्] क्ली, (पाति रक्षतीति पाजनेनेति वा। पा रक्षणे+"पातेर्वलेः जुट् च।" उणां ४।२०२। इति असुन् जुडागमश्च।) बलम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे।८।४६।२५।
"आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे॥")

पाञ्चकपालः, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति। "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) पञ्चकपालयागसम्बन्धी॥ इति व्याकरणम्॥

पाञ्चजन्यः, पुं, (पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः। "पञ्चजनादुपसंख्यानम्।" ४।३।५८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ञ्यः।) विष्णुशङ्खः। इत्यमरः। १।१।२६॥ "पञ्चजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमिरूप आसीत् तदस्थिजत्वात्।" इति भरतः॥ (यथा, गीतायाम्। १।१५।
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः॥"
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे।८६।१५—१७।
"समुद्रः प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान्।
तिमिरूपेण तं बालं ग्रस्तवानिति माधव!॥
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः।
न चासमाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्द्दनः।
यः स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः॥"
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसच्यवनैर्जन्मैर्निर्वृत्तः। इति ष्यञ्।) अग्निः। इति मेदिनी। ने, १२२॥ (यथा, महाभारते।३।२१६।१-५।
"काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनश्चिसुवर्च्चकः॥
अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम्।
पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम्॥
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वयि।
जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा।
चक्षुषी च सुवर्णाभे कुक्षी जङ्घे च भारत!॥
पञ्चवर्णः सुतपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः।
पाञ्चजन्यः स्मृतो देवः पञ्चवर्णकरस्तु सः॥"
हारीतसुनिवंशीयस्य दीर्घवृत्तेः पुत्रः। इति स्कन्दपुराणे सह्याद्रिखण्डम्। १।२७।४२॥)

पाञ्चजन्यधरः, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्या प्रसिद्धं शङ्खं धरतीति। धृ+अच्।) विष्णुः। इति हारावली॥